

СЪДЪРЖАНИЕ

МАРА БЕЛЧЕВА – ЖИВОТ
ВЪВ ВЕТРЕНА
ТИШИНА

М И Л Е Н А К И Р О В А

9

ПОЕЗИЯ

61

1918 НА ПРАГА СЪПКИ 62

1925 СОНЕТИ 108

1931 ИЗБРАНИ ПЕСНИ 122

НЕПОСТИЖИМОТО 123

НА ПРАГА СЪПКИ 128

ВЕЧНИЯТ СКИТНИК 130

ПЛАНИНАТА 136

СТИХОТВОРЕНИЯ,
ПУБЛИКУВАНИ САМО
В ПЕРИОДИЧНИТЕ ИЗДАНИЯ 142

СТИХОТВОРЕНИЯ
ОТ АРХИВА НА МАРА БЕЛЧЕВА,
НЕПЕЧАТАНИ ПРИЖИВЕ 172

КРИТИКАТА

ЗА МАРА БЕЛЧЕВА ДО КРАЯ НА 30-ТЕ ГОДИНИ	185
ДИМИТЪР БАБЕВ За новата поетеса. Литературна бележка	186
ВЛАДИМИР ВАСИЛЕВ „На прага стъпки“ от Мара Белчева	189
ВАСИЛ ПУНДЕВ Мара Белчева – „На прага стъпки“	194
ВЛАДИМИР МИНЕВ „На прага стъпки“	198
МАЛЧО НИКОЛОВ Сонетите на Мара Белчева	205
ВАСИЛ ПУНДЕВ Сонетите на Мара Белчева	208
БОЯН МАГЪТ „Избрани песни“ от Мара Белчева	212
ПЕТЪР ДИНЕКОВ „Избрани песни“ от Мара Белчева	214
ГЕОРГИ КОНСТАНТИНОВ Песните на Мара Белчева	217
АЛЕКСАНДЪР ФИЛИПОВ Мара Белчева по повод издаването на „Избрани песни“	222
ЕКАТЕРИНА КРЮК-ПАПАЗОВА Мара Белчева. Психологическа студия	224
КРЪСТИНА ГИЧЕВА-МИХАЛЧЕВА Мара Белчева	231
ПЕТЪР ГОРЯНСКИ Мара Белчева	234

ЛИТЕРАТУРНОТО = НАСЛЕДСТВО НА МАРА БЕЛЧЕВА

АЛБЕНА ВАЧЕВА	239
---------------	-----

ЛИТЕРАТУРА	270
------------	-----

Мара и Христо Белчеви в края на 80-те години на XIX век

1891 ГОДИНА. Младият министър на българските финанси, личният приятел на Стамболов Христо Белчев, крачи по „Леге“ оживен и доволен. Тридесет и три годишен, интелигентен и романтичен по природа, с мек поглед, клиновидна брадичка, понапълнял за възрастта си с нездравата белина на напрегнат, лишен от въздух и движение живот, сега той разпалено чертае с ръка пред лицето на жена си блестящите перспективи на своето ново държавно дело. Само преди няколко дни е основал първото застрахователно дружество в България и току-що са станали – със съпругата си, разбира се, едни от първите негови членове. Бъдещето, изразено в цифри, така го увлича, че Белчев неволно казва:

– Ще вземеш много пари, когато с мен нещо се случи...

Погледът на Мара, жена му, става сериозен и съсредоточен.

– Нали знаеш, че да се случи нещо с тебе, аз двайсет и четири часа няма да живея.

Мара Белчева не умира в студения мартенски ден на същата 1891 г., когато застрелват погрешка мъжа ѝ. Ала не го и забравя. Поетеси със скромни възможности се кичат с цветисти псевдоними. Мара остава Белчева до края на своя живот. За няколко години в началото на новия век ще я видим да се подписва по един особен начин: М. Белчева Славейкова. Сякаш за да усили връзките в този странен триъгълник на отношенията между живи и мъртви, през 1905 г. Пенчо Славейков на свой ред събира и редактира стихотворенията на Хр. Белчев, разпръснати из вестници и списания; това ще бъде първата и единствена книга на някогашния поет и злоупотребен министър.

Като девойка Мара Ангелова е увлечена от остроумното въображение на един френски моралист – Лафонтен. Родена и порасла в атмосферата на малък провинциален град, тя вече храни копнеж по необикновеното, неизживяното, макар и в трезвите граници на своите възрожденски представи за ред и нравственост. Басните на Лафонтен не само гразнят въображението ѝ със своя изящен стил, напомнят за светските маниери на френското общество. Техните поучения укрепват вярата в разума, подготвят душата да поеме по житейския път – „песъчлив, труден и от всички страни изложен на слънцето“.

Сред басните, които М. Белчева обича и често цитира на френски, е краткият, но поетичен разказ за дъба и тръстиката. Силна буря връхлита върху растенията, тя успява да изтръгне с корените гордия и самотен дъб, но не може да прекърши тихото, невидимо упорство на жулавата тръстика. Алегорията на непобедимата в своята скромност тръстика се превръща в жизнена философия за младата жена; в „тръстиковото“ умение – да превъзможваш трудностите, да издържаш на изпитанията, да оцеляваш – тя разпознава силата на своя собствен характер и я приема като съдба. В същото време, подобно на Лафонтеновата тръстика, се чувства непреодолимо привлечена от своята алегорична другост – от мощния, самоуверен, дори самонадеян дъб. Неговата роля Мара Ангелова отрежда на мъжа, или поне на онези, малко на брой, мъже, които умеят да я поемат и носят из своя житейски път.

Много е важно да разберем концептуалния характер на избора, който Мара Ангелова прави още в ранна възраст. Тя е интелигентна, умна, добре образована, умерено амбициозна, но не желае да бъде публична фигура, да попада в центъра на вниманието, да раздава присъди, да чертае посоки, да предсказва колективното бъдеще. Малко неразбираемо за съвременния човек, при нея този избор не попада в противоречие с устойчивостта и силата на характера ѝ. Животът на М. Белчева протича като поредица от щастливи срещи, фатални загуби и междинни периоди на борба за възвръщане на душевното равновесие. След всяка загуба, след всеки срив на реда и хармонията тя се затваря в себе си, бяга извън средата, в която е живяла до този момент, търси нови опори на душевната цялост, намира спасение в интелектуалния труд. Най-голямото посегателство върху истината за нейната личност ще бъде да я разбираме прикована в границите на отношенията ѝ с един (пък бил той и най-известния) човек, зависима от начина, по който я възприемат другите хора.

Ако откъснем един перуод от живота на М. Белчева и го превърнем във фокус на начина, по който я възприемаме (както на практика е било правено досега), няма да разберем, още по-малко да оценим, самотният индивидуализъм на тази жена, изключителната последователност и цялостност на нейния неподражаем характер. Традиционното впечатление, че тя се променя в зависимост от характера на „великите“ мъже, с които общува, е повърхностно и породено от нежеланието да се вникне в самостоятелността на един „женски“ избор. Ако продължаваме да го повтаряме, ще попаднем в трагикомичното положение на дъба, който удостоява тръстиката със снисходително пренебрежение – преди да падне, разбира се. Вярно е, че всяко духовно съжителство обогатява – повече или по-малко – нейните интелектуални интереси и културни потребности; всъщност така е с всеки чувствителен и склонен да развива духовните си заложби човек. М. Белчева обаче не се бори срещу тази склонност на своя характер, напротив: опознава я рано, приема я изцяло, развива я до съвършенство; може би защото никога не е страдала от комплекси за малоценност.

Като повърхността на тиха вода тя поема и отразява лика на хората, с които дружи – все мъже, все интелектуалци, които са част от високия пласт на културната ни история: Христо Белчев, Пенчо Славейков, Петко Тодоров, Димитър Ризов, немския славист Георг Агам, Кирил Христов, Петър Дънов... Ако трябва да обсъждаме нещо, то е нейният изключителен вкус, от една страна, неувяхващата ѝ способност да привлича с интелектуалното си очарование, от друга страна. Заг всички срещи, любови и разлъки обаче М. Белчева остава непроменена: тя случва срещите, но не се случва от тях. Както пише в едно писмо до брат си Ангел: „Какво теглихме, какво още има да теглим – надея се на силната ни гуша. Тя всичко ще изнесе на плещи“. В друго писмо, пак до Ангел, с когото има особено силна връзка, срещаме една красива метафора на представата, която самата тя (по това време вече петдесетинагодишна) има за своя характер, за своя душевен живот – „ветрена тишина“. Тази фраза ни връща към образа на водата, чиято повърхност поема и отразява живота отвън, без да се нарушава строгата тишина на подмоливите, където животът тече непроменен. Защото „туй, което имаш в себе си, никой не може ти го отне, туй че уповавай се на тая вътрешна сила. Всичко друго и вятъра може да отнесе“.

М. Белчева има трима братя – Кръстьо, Ангел и Константин Ангелови, и тримата възпитани в семейната традиция на индивидуализъм и упоритост. В трудни моменти обаче те всички търсят опора у нея – жената.

Подполковник Кръстьо Ангелов, най-големият брат на Мара Белчева, с отношение към литературата, превежда от немски и френски език.

Генерал Ангел Ангелов, средният брат на Мара Белчева, завършил в Петербург, автор на книги по военна история, преподавател във Военното училище в София.

През 1916 г. Кръстьо, заплетен в семейни проблеми, ѝ пише: „Ти си единствената, с която мога да говоря открито, без да се страхувам, че ще бъда зле разбран, и който ме разбира, защото ми съчувства.“ Три години по-късно, когато Ангел, вече запасен полковник, преживял три войни на фронта, награден с ордени за храброст, изпада в депресия, М. Белчева му пише от Германия серия писма, с които се стреми да разбуди в душата му оптимизъм – тяхна наследствена обща черта. „Всичко се урежда, когато мислим, че е най-разбъркано“; „С работата, каквато и да е, ще ти се роди сила за нов живот“. И накрая: „Ограби ме живота, ограби ме и смъртта. Но аз не искам да роптая. Има още слънце за нас.“

Тишината, в която протича животът на М. Белчева, понякога става истински „ветрена“. Някоя несправедливост, някоя съзнателно изречена лъжа може да провокира урагана на нейната съпротива, дори в публичното прос-

транство, от което тя съзнателно се държи настрана. Така например през 1934 г., макар и със задна дата, г-р Никола Бобчев решава публично да оневи-ни своя брат, Стефан Бобчев, уволнил преди двадесетина години Пенчо Славейков от поста директор на Народната библиотека заради лична вражда. Отговорът на вече шестдесет и шест годишната М. Белчева е написан мъниеносно. В него дишат недокосната от годините сила на характера, решителност, войнствена настъпателност, каквито сякаш не сме виждали до този момент.

И още един пример. През последната година от живота ѝ Екатерина Каравелова в интервю пред в. „Дъга“ повдига отново въпроса за неуместния брак между Лора и Яворов, „насърчаван от приятелката на Пенчо“. Болна, самотна, почти изцяло затворена в мрака на своето неуютно жилище, поетесата намира сили да излезе с отговор пред в. „Дъга“; тук тя достойно и категорично защитава пълната си необвързаност с някогашното събитие, родило трагедия. Когато са се сключили годежът, а по-късно и бракът между Лора и Яворов, М. Белчева е била в Италия с Пенчо Славейков. „И когато Пенчо избухна пред моя неравен брак, аз за да го успокоя, промълвих: хубава и интелигентна е Лора. Тя ще инспирира един поет като Яворова.“

И тъй като по-горе споменах, че способността да избереш достойното бягство от публична видимост е привилегия на човек, който няма комплекси за малоценност, искам да илюстрирам това твърдение с един пример, изваден от спомените на Нина Вълнарова. (Н. Вълнарова е братовчедка на Пенчо Славейков, обект на романтичната му младежка любов; именно на нея е посветена стихосбирката „Момини съззи“ от 1888 година.) След смъртта на Пенчо веднъж на улицата я среща М. Белчева. „Спря ме... Заговори ме за него. Каза ми, че наистина много ме обичал и никога не ме забравил“. Само че Нина Вълнарова е жена с друг характер. Тя разсеяно поглежда встрани и отговоря, че дори не е позозирала подобни чувства.

През 1931 г., когато излиза третата стихосбирка на М. Белчева, „Избрани песни“, Г. Константинов пише проникновено и с топлота за нейните стихове: „Те ни подсещат за други, сякаш отдавна минали дни, когато хората са били по-цялостни и по-чисти, когато поезията е требало да разкрие копнежите на една личност и когато личността се е стремяла да стане поезия“. В тези критически редове диша откровена носталгия по годините от началото на века, чиято атмосфера излъчват поетическите творби на М. Белчева. За начеващото четвърто десетилетие близкото минало е вече далечно, невъзвратимо и с романтичен индивидуалистичен дух. Крат-

Петко Тодоров

Пенчо Славейков

д-р Кръстьо Кръстев

Владимир Василев и Пейо Яворов

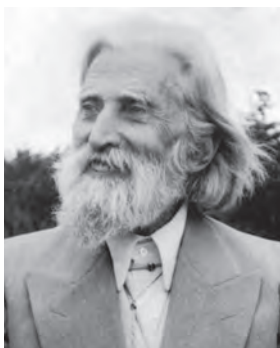

Кирил Христов

Кръгът „Мисъл“:
 д-р Кръстьо Кръстев
 Пейо Яворов
 Пенчо Славейков
 Петко Юрданов Тодоров

Боян Пенев

Петър Дънов

Димитър Ризов

Йордан Стубел

ката историческа дистанция е изгълбала пропаст в светоусещането на българската интелигенция. Върху брега на отминалото време се мярка красивата илюзия за „хармония между всекидневния живот и възвишената мечтателност“, там са живели хора, които са умеели да притежават „определен идеал, които имат свой Бог“. На другия, днешния, бряг цари вавилонско стълпотворение – градове и тълпи, „пъстро̀та и кресливост“, а сред тях „има много малко сърдечност и възвишеност – ние сме груби, алчни, раздвоени и непоетични, дори когато пишем хубави стихотворения“.

Интересно е това усещане за М. Белчева като човек от друга епоха, от друга нравствена категория, което споделя неин съвременник. То ни помага да разберем най-специфичното в поведението на поетесата чрез особеностите на времето, в което се е формирал и укрепвал нейният самобитен характер. Нека се върнем набързо към края на XIX в., когато всеки писател с амбиция да остави името си в историята на българската литература разиграва някаква роля в театъра на културните отношения. Това е времето, когато нравственият максимализъм на Шопенхауер и Ницше във философията, на Ибсен в литературата завладява и българската интелигенция. Житейският императив на Ибсеновия герой Бранд „Бъди докрай какъвто си!“ обобщава усилията на едно поколение творци, за които духовният самоизраз става първостепенна лична потребност. Но девизът на Бранд, Заратустра и още много герои на епохата е само резултат от сложен и дълъг процес на индивидуално осъзнаване. За да бъдеш „докрай какъвто си“, трябва да бъдеш вече изграден като личност, да си претворил волево и целенасочено себе си. А това всеки прави по различен начин, в съответствие със своите наклонности, способности и темперамент.

Кроткият, меланхоличен и много амбициозен П. Тодоров остава в историята на националния ни характер като възплъщение на мечтателен аристократизъм, на абстрахирана от житейската прагматика самовглъбеност; начетенният Кръстьо Кръстев, едва завършил университетското си образование в Германия, чертае с безкомпромисна категоричност перспективи на българската литературна мисъл. Вече не можем да си представим Пенчо Славейков без самоуверения жест на ръката, стиснала здраво бастуна, без кръга верни поклонници, без унищожителната ирония над ония „фасулковци“, чиито идеали напомнят борбата за кокал. Не можем да забравим Ст. Михайловски, съградил си за две десетилетия пиедестал на разгневен месия, трибун на народното недоволство. Яворов изгаря в неимоверните усилия да настигне демоничния драматизъм на своята лирика. К. Христов

билнее в песни – след него нормите на патриархален морал изглеждат вехти, безнадежно остарели като грехите алафранга. Всички тези сякаш театрално героични пози са нещо повече от индивидуален характер – те са маски на времето, което преломява старите мирогледни ценности и търси актьори за своята драма. И спектакълът на борбата да се превърнат културните възгледи в личен характер нямаше да бъде така поетично красив, ако в него липсваше Мара Белчева.

Тихата, деликатна и красива жена избира призиването на миротворка, на житейска спътница и духовна опора. Не защото няма сили да устои на житейската битка сама, не защото не ѝ достигат воля и сила за борба (тях тя подчертано доказва в преломни моменти от своя живот), а защото е vznikнала в темперамента и наклонностите си, усвоила е уроците на полученото дотук възпитание, отпекла е като неприсъща амбицията да бъде публична фигура, открила е радостта да споделя житейския път на хората, които обича. М. Белчева, с други думи, избира умението да бъде свършена жена според представите на своето време. Но не като несъзнателно подчинение на клишетата или заради липса на други достойнства, а като духовно призвание, като идеал, на който ще остане вярна дори тогава, когато някогашните ѝ съвременници заедно с времето, което ги е родило, вече няма да съществуват. Нейната роля е била една от най-трудните в епохата на утвърждаващ се мирогледен индивидуализъм. Тя е изисквала повече нравствена сила и повече воля от набързо моделираната виталност на К. Христов или дори от светата отдалеченост на П. Тодоров. Пенчо Славейков, Яворов, П. Тодоров умират рано. Ст. Михайловски се пречупва под непосилната тежест на избраното призвание. У К. Христов виталността от 90-те години постепенно се трансформира в болезнен егоцентризъм. Но М. Белчева устоява почти седемдесет години. При това последните четири десетилетия са изживени в няколко съвършено различни периода от историческото развитие на българската интелигенция.

Идва момент, когато епохата подминава онази авангардна доскоро необходимост да се търсят дълготрайни измерения на духовното призвание. Големите воини на нравствения избор отдавна са мъртви. Но за М. Белчева призиването вече се е превърнало в индивидуалност, в начин за съществуване. И се получава неизбежният дисонанс с времето, което подминава непокорната поетеса с една, после с две, после с много крачки. Когато вълната на мирогледния ибсенизъм се отлива, дистанцията оголва именно патетичния елемент в поведението на тези, които не са пожелали да преминат

из учета Аард?

— Купиайте мене море и сон до се откоже.

Служба контрабанди грамаду се састоји од:

- Целога састава;

- Глоба е повисна.

Др. Битковичъ также писалъ: въ 1898 году в
нашара посланъ заповѣдь иеринору. Тогда
са старотрудяки посели и др.

Анализ табел сравнения кидки с чайчибице
Бойи туркменского языка

Вотъ думаетъ онъ въ душѣ: Что за грѣхъ и что за

Башня Печерского монастыря, 1890 г.

— Починатите както трябва да бъдат съхранявани.

Мам се на много време отиде, а да видиш.

Всего 20 человек, из них 15 человек.

Март 20. Издана вв. второй Общ. кн.
После 1840. и др. и др.

Моравъ и доверенъ и вудъ подымаю

В. Васильев се младица, чини се, Б. Васильев

Въпреки че мисля, че ще бъде много интересно да се види как ще се развива ситуацията в България, аз не искам да се занимавам за момента с това. Трябва да се върна на работното си място.

на притока експортира на бели асфалт

...a sprinzele de pe lângă mine, care
era oarecând de mine: ...

Handwritten text: *Handwritten text: ...*

Простота. Пугливый.

Всего на отбаву ~~запасу~~ ^{запасу} ~~всего~~ ^{всего}

... ..
... ..
... ..

Ръкописна страница от спомените на Мара Белчева

моста към новото. Именно това изоставане, нежеланието за личностна адаптивност Боян Пенев ще определи като фалш и догматична настроеност в характера на М. Белчева. В *Дневника* си той няма да намери за поетесата и жената нито една хубава дума – неблагосклонност, скривана в живота, но дълбоко почувствана и разбираана от самата М. Белчева. „Една особена склонност у тази жена към догматичност... Не ми харесва този фалш, този ницшеански език и ницшеанска мисъл (подражание). В писмата, в стихотворенията. Освен това не ми харесва и угоднопоклонското преклонение пред Пенча. Нямаше ли нещо свое да каже.“

Жаждата за всеобщо признание, мотивът за неоспорим успех не притежават водеща роля в мисленето на М. Белчева. Самата поетеса споделя пред К. Христов: „Пазил ме Господ от слава, защото бих се стопила в нея“. Творчеството ѝ до голяма степен е насочено интроспективно, то е път към духовно самоопознаване, стилизиран нравствен катарзис. Когато очаква да излезе от печат първата ѝ стихосбирка, „На прага стъпки“, през 1918 г. М. Белчева признава: „Защо изваждам всичко туй пред света, който сега няма уши за такива нежности? – Може би, за да се освободя сама от себе си“.

И в същото време грешка ще бъде да видим М. Белчева лишена от творчески амбиции, отдадена на пасивно самосъзерцание. Ако в самото начало на века поезията за нея е все още игра, творческият акт носи очарование, то на споделена тайна, а неговият художествен резултат е преди всичко повод за интелектуално самодоказване, то след войните ситуацията е много различна. За зрялата жена поезията става основна форма на социално общуване, тя задоволява нейната потребност да бъде позната и помнена, да присъства в културата на новото си съвремие. Мълчаливото равнодушие на критика и читателска публика измъчва дълбоко М. Белчева, то създава един постоянен меланхоличен фон на нейните преживявания. Тъга струи от думите: „Бях вече свикнала с мисълта, че никой се не радва на моето скромно дело и в мълчаливото равнодушие на катадневността, която прихлупва ниския хоризонт, не проникваше лъч от друго слънце в мене“.

Отдалече, оставайки винаги в полусянка, ревностно бдяща над своето достойнство, М. Белчева следи всички прояви на внимание към нейното „скромно дело“. Но ги следи трепетно, неспокойно, с жажда лови всяка хубава дума. Лошите пък заключава дълбоко в себе си, отнася ги в дълбините на интимна несподеленост. Много рядко някоя от тях ще си пробие път обратно, ще стигне до повърхността на устна или писмена споделеност. Така на пример нескриваното пренебрежение на Б. Пенев М. Белчева носи години

наред в себе си, ревниво го пази от чужди погледи. Едва след смъртта на критика две сподавени изречения ще избликнат под перото ѝ: „Помня едно време как покойния Б. Пенев, Бог да го прости, не рачи да ми кажи кои мои стихове са поместили в едно чехско списание. Той не обичаше да се говори за мен. – Стига“.

За сподавената обига от читателска непопулярност и от критическа резервираност можем да съдим по силата на благодарността, с която М. Белчева обгръща един твърде скромнен жест на К. Христов към нея. По случай 60-годишнината на поетесата „далечният отшелник-гигант“ изпраща във в. „Слово“ кратка статия – обзор на творческото ѝ дело. Като жадна земя М. Белчева попива думите на топлота и признание. Водопад от признателност, от ласкава сърдечност струи в писмото, с което тя благодари на К. Христов в Германия:

Драги поете, това което направихте за мене, по случай рождения ми ден, никой друг не можеше го направи. Аз съм дълбоко трогната и не зная как да благодаря за нежната проява на едно такова благородство. Една отдавна нечувана мелодия, уханието на есенна роза, разтворила слепените с мълчание уста и аз радостно извиквам, добре дошел!...

Чу за мене и хижка, и дворец, тъй че сега и невежите с пръст ме сочат и ония, които не четат освен вестниците, ме изпращат чак до пътните врата, казвайки на слуги и деца „Знаете ли коя е тя?“.

Върху фона на тези сякаш несвършващи думи на благодарност можем ясно да си представим как М. Белчева е преживяла удара, който друг неин „приятел“, Владимир Василев, ѝ е нанесъл шест години по-рано. В неговата рецензия за стихосбирката „На прага стъпки“, както и в почти цялата критика на Б. Пенев, ни поразява съчетанието на агресивен субективизъм с хладен и методичен интелект. Колкото и различна, оценъчно противоположна да е рецензията на Вл. Василев от споменатата вече статия на Г. Константинов, в тях има нещо общо – усещането за принадлежност на М. Белчева към едно вече отминало време, към един вече изчезващ тип поетическо светоусещане. Тази особеност у Вл. Василев става опорна точка за добре обмислен погром върху творчеството на поетесата. Както навремето Б. Пенев отрече на Яворов не просто драматургично умение, но цялостна способност да обхване света в интелектуална концепция, така и сега М. Белчева се оказва лишена от личностен, самобитен духовен живот.

Всички преживявания у нея са сведени до „едно-единствено чувство за живота – което до голяма степен носи характера на самовнушение. Самовнушението за някаква „зрялост“ на душата“. Отвоюваната от съдбата хармония е – „един резонанс“. „Най-подир ви обзема гнет... няма ли стрелата на едно чувство, на едно впечатление да пробие мрежата на съзерцателност; в която искат да го скътат, и да избуе в една жива реакция за нещата!“

Вл. Василев вярно долавя стремежа на М. Белчева да създава чрез живот и поезия една втора личностна реалност, условен свят на избрано призвание. Но той умело го преобръща във времето, представя го не като край на една епоха, на една унищожена от войните традиция, а като анахроничен опит първа да се наложи една форма на художествено светоусещане в българския културен живот. И освен това... има ли право жената да се показва пред света такава, каквато съзнателно е избрала да бъде? Не е ли истинското ѝ призвание да бъде научна, откровена, чистосърдечна? И защо не възхвалява достатъчно чувствената любов, това единствено достъпно за жена преживяване? Даже не я нарича любов, ами „обич“ – като Пенчо Славейков! Нали „ако съзнанието на самооценност в любовта за мъжа е все още търпимо, у жената не може да се чувства освен като предвзетост, поза. – Заета от Славейкова“. Името на Пенчо Славейков ще се среща в рецензията на Вл. Василев, както и в безлите разсъждения от Боян-Пеневия *Дневник*, посветени на М. Белчева, често, сякаш дори по-често от името на самата авторка. Преклонението пред поета първожрец на българския индивидуализъм сякаш особено гразни самочувствието на двамата мъже. Докога някой ще им напомня за властното присъствие на твореца, останал и след смъртта си най-обичаният човек, най-желаният мъж?

Рецензията засяда в душата на М. Белчева. Много пъти ще прави опит да я преглътне, да потисне огорчението – и няма да успее. Обидата извежда на преден план нравствеността на възрожденско Севлиево, събужда усета за еснафско благоприличие, припомня строгите норми на живота в патриархална България. „Ах, хубаво не сях аз преди смъртта си да излизам на свят, що ми трябваше да се резеля. Ако и същевременно да излезе в „Листопад“ една много похвална критика от Вл. Минев за мене, кръвта ми отрови Вл. Василев със своето жило. Не че не съм спокойна вече, не, но една апатия ме обзела, като след голяма скръб и всичко вече ми е безразлично.“

В представите ни бавно се разбужда една друга страна от образа на М. Белчева. Тя оживява с атмосферата на възрожденско Севлиево, с мириса на изсушени цветя, който пълни стаите на баба Мария хаджи Иванова, с бледи-

Мара Белчева с брат си Константин и „стара мама“

ме ликовете на икони, гледали строго живота на едно самовглъбено, амбициозно дете.

От годините около Освобождението е останала потъмняла снимка: пълна, властна жена, облечена в черно, с кърпа, смъкната ниско над челото, с едри черти на лицето, от които лъха овладяната нравственост на възрожденска българка. До нея чинно стои девойче, облечено в бяла, малко поокъсяла празнична рокличка, с дълги плитки, увити на венец около главата, с жив и плах едновременно поглед. Два образа, слезли сякаш от страниците на романа „Под игото“. Не бихме се учудили, ако детето изрече, както малката Вазова Събка, звънливо: „От гръцко робство избави българите цар Асен, а от турско робство ще ги избави цар Александър, от Русия!“ Девойчето обаче не се казва Събка, а Мара, кротко застанало до своята баба по майчина линия, от Търново, галено наричана „стара мама“. Бабата била жена с кораво сърце, никога не показвала „какво ѝ гризе душата“. Останала рано вдовица, за втори път трябвало да мисли за препитание, за деца, за къща. От някакъв далечен роднина изучила билкарство, умението да приготвя лекове и да лекува болни. Била много известна в града – казвали ѝ „баба-хекимка“.

„Стара мама“ олицетворявала характера на възрожденската българка – затворена, с непохватима представа за нравствени добродетели, фанатично предана на своя неизменен девиз: „Всяко нещо на мястото му“. Не се колебала да помогне на четници, подгонени след разгрома на Априлското въстание. Преобличала ги в женски грехи и така ги превеждала през самия лагер на турските табори. Ще открием у нея дълбок нравствен стоицизъм, изключителното упорство „да живее по себе си“. Най-голямото ѝ желание било да умре усмихната – „напук на душмани и на нерадостна орусия“. Погубили я не турските изстъпления след въстанието, а жестокостта и алчността на сина ѝ след Освобождението – пъстроок, студен човек, забягнал във Влашко след смъртта на баща си, първия мъж на „стара мама“.

В рода на М. Белчева уважението към жената е традиционно. „Баба-хекимка“ вдъхвала респект на всички със своя ясен, организиран, волеви характер. Нейната дъщеря – майка на поетесата – е много различна. Тя била избрана след истински едногодишен конкурс, който старите хаджи Иванови от Севлиево провели в цялата околност, за да задомят подходящо най-големия си син. Те „преди всичко дият весела и хубава снаха“, която както в на-

родните песни да „огрява двори“, да радва сърцата. Самият Ангел Иванов постепенно се отчуждил от средата си, не разбрала духовните му стремежи, и намерил утеха най-вече в семейството. „Жена си той малко по малко издига до себе си и я докарва до такова стъпало, че всичко окръжащо престава да я интересува.“

Така, още чрез атмосферата, в която израства, М. Белчева възприема достойнството на жена-личност. И когато по-късно то става част от нейния характер, от нейното поведение, именно ненаатрапчивата интимност на постоянното му присъствие ще бъде най-силното доказателство за дълбочината на неговите духовни корени. В тихото достойнство на поетесата няма и следа от парвенющина, не се усеща кресливата агресивност на новопокръстения интелектуалец. То избликва от избора на дълга родова и национална традиция.

Интересен характер е притежавал дядото на М. Белчева по бащина линия – Хаджи Ангел Иванов. Към него поетесата ще се връща често през зрелите си години – ще се мъчи да слепи от избелелите късчета спомени портрета на един необичаен човек, „проблематична натура“, защото познанието на този образ, далечен и тъмен, тя ще усеща като самопознание, в него ще търси ключа към тайните на своята душевност, чрез него ще долавя трайността на кръвните връзки. И с необичайна, неосъзната стръв ще преравя спомените си и ще тършува из неосветените кътчета, за да измъкне оттам всичко, запазено за дядо Хаджи Ангел. А то не е твърде много, отдалечено назад в детството, когато родовият спомен е само красива легенда, когато сетивните възприятия изтласкват трезвия психологически анализ.

Дете, аз нито подозирах нишката, която ме свързва с оня старец все седнал на стол пред вратата на своята низка синя къщица и гледа през димът на цигарата си нашата игра по двора...

Едва когато и моята коса почна тук-таме да се белее, аз взех повече да се вживявам в този мой дядо, чийто богат живот е изненадвал всекиго в онова не особено богато с живот време...

За дяда Хаджи Ангел искам да разправа, защото неведнъж са ме уверявали, че аз съм се била метнала на него.

Там, където споменът съвсем избледнява, М. Белчева споява черти от портрета с лични преживявания, вдъхва им убедителност чрез богатството на своя емоционален живот. В нейните автобиографични бележки, ос-

манали в ръкопис, образът на възрожденеца хаджи Ангел Иванов живее в двойно битие – чрез историческата достоверност на реално съществува-ла личност и чрез духовните измерения, които му придава една потомка от друга епоха.

А животът на дядо Ангел е бил наистина интересен, той сякаш е взет из оная народна песен, в която родителите, чиито деца мрат, завещават новороденото дете на някой манастир. А прародителите на М. Белчева са били образцови българи на ранното Възраждане: искрено и смирено религиозни, заедно с детето си те обрекли на Бога и на Бачковския манастир целия свой имот.

Така Ангел Иванов встъпил в живота с един оброк, който напомня за старозаветните назореи: той е подарен на Бога, обречен е бил да му служи. Постепенно с годините чувството на обреченост се превръща в тежка отговорност, в изпитание за личността. Игуменът на Бачковския манастир удържа на думата си – когато родителите умират, той изпраща детето да учи в Семинарията на остров Халки, а след това и в Атинския университет. Пъстротата на живота там, духът на средиземноморска екзотика и най-вече необичайното величие на морето пленяват въображението на свитото българче. В тези първи години далеч от родното място у него се ражда жажда по далечното и примамливо непознатото. Тук обаче са и първите прояви на меланхолия, на духовно самовглъбяване, на чувство за неприобщеност към житейската суета.

И той почва от ден на ден все повече да се уединява и да обиква равния шум на вълните.

Отрасъл в душевна самота, щом свършва семинарията, той се е мислил годен само за инок (калугер – б. м., М. К.), затова на драго сърце постъпва в теологическия факултет в гръцката столица. Но в Атина дето грее друго слънце, живота му помогва да разбере както езика на старите елини, тъй и езика на своята природа.

Вечно млади старци на едновременно Атина осветляват неговото чувство. И когато отново тъй почват да го учат да презира плътта, майка на гроба, сърцето навярно ще му е подсказвало други учения. Да презираш плътта – си е мислил – не е ли да въставаш против ония закони, които изискват да живее тя, за да живее духът? А веднъж повикан на земята, трябва ли ти да бягаши от грехът, като воин от враг?

Противоречия, типични за личността във всеки ранен Ренесанс, разпъват на своя кръст Ангел Иванов, родом от вътрешността на Южна България. Той живее като пред Страшния съд – от едната страна на възните тежат вярата в Бога, духовната добродетел и отговорността пред род и бащин завет; от другата страна властно зове гласът на желанията и септивата, правото на личността да живее за себе си. В страданието на неговата духовна раздвоеност М. Белчева най-пълно оглежда своя характер. По перото ѝ мислите на Хаджи Ангел звучат като страстна изповед, пулсират с емоционална сила и нравствена убедителност, обобщават вечни въпроси на човешкото съществуване. С почти вековна давност една жена се бори за оправдателна присъда над своя далечен дядо, защото тази присъда ще бъде обяснение на нейния собствен живот.

Чрез всички звуци в пълтрий земен сън звучи хармонно тихий звук – за този, който знай да слуша. Той му казва, че всички елементи, всичко се разтопява в любовта. Любовта зачева съществата. И който не знай, за света е чужд.

През 30-те години на XIX в. такава философия е имала кратко и ясно название за патриархалния българин – зовяла се е порок. Интелигентният, чувствителен Ангел Иванов е разбирал кой го изкушава и е водел изтощителна борба с дявола. Побързал към Божи гроб, където традиционно ставало замонашването на гръцките духовници.

В навечерието на почерняването си, според обичая, той сам служи в черква. И неговата интимна пъга дава такъв тон на песента му, че той прехласва всички богомолци в църква.

Сатаната обаче не го забравя. Той се появява навръх Божието място в образа на трима млади хаджици, дошли от България – весели, хубави, енергични, възплъщение на сила и жизненост. След вечерня те, „кое с подигравки, кое сериозно“, успяват да придумат сладкогласния си сънародник да престъпи обета, да поругае вярата и да замине с тях обратно към родните места.

Ангел Иванов никога няма да съжалева, че не е станал монах. Напротив, трепетно ще заклева жена си да не обрича свое дете на Бога, с непреодолим страх ще разказва за мига на първото си детско събуждане, заобиколен от „черните хора“ – монасите. Но и никога няма да върне в себе си душевното равновесие, чувството за пълна отгаденост, горестното усещане за саможертва от своята младост. Годините задълбочават в неговия характер отчуждеността от хората, апатията към житейската суета, необходимостта от непрекъсната равностметка и самооценка.

Отначало животът му потича като в най-светлия сън. Още с идването му накрай града го среща двадесетгодишна вдовица, чиято хубост е била възпявана в песни, сестра на тримата божигробски прелъстителни.

И забогатял чрез женитба, скоро той напуска даскалъка и се залавя да търгува на едро с Цариград, Анадол и Масър. Отначало сякаш всичко му се вдава, щастието влиза през врати и прозорци.

Но скоро бедите една по друга почват да го спъват и учат да се прибере пак в себе си. Една нощ турци заграздат домовете на братята на жена му, за да ограбят тяхното злато. Дядо на заранта вижда само късчета от своите доброжелатели. Песента пее за това зверско убийство на Севлиевските първенци Х. Минчо, Х. Иванчо и Х. Сава.

По-късно, през Априлското въстание, тежкият откуп спасява тримата му сина от затвор и бесилка. Не минава много време и любимият му син, двадесет и една годишният Сава, е насечен на парчета от озверели башибозуци.

Всички изпитания Хаджи Ангел Иванов посреща с удивителен стоицизъм. Дори с думи не издава какво му е на душата. Дали не ги е възприемал като Божие наказание, като заслужена отплата за един разтурен оброк?

Две десетилетия по-рано, още в годините на процъфтяваща търговия, съвестта у него избухва. В наболения час на нравствена равностетка Хаджи Ангел трябва да отговаря за измяната пред синовния дълг, за самотата, в която живее, отчужден от болките на своя български род, за способностите и знанията, разпилявани безредно в търговски сделки. Обзет от разкаяние и неудовлетвореност, той търси изход чрез самораздаване – приобщава се към голямото дело за всенародна просвета, славейки името Божие.

И дядо се предава всецяло на църковното пение, за която цел съставя на славянски език няколко книги. За напечатването им той ходи всякой път в Цариград, а за разпродаването им на кон и на магаре обикаля вред, където е имало българска черква...

И тъй минават години.

Довчерашният тежък търговец разпилява имането си, но спечелва душевно равновесие, чувство за приобщеност към род и народ, спокойствие то на една нравствено регламентирана принадлежност на своето време. Десетилетия по-късно у неговата внучка циклично ще назрява родовата потребност да надмогва тесния кръг на индивидуалния живот, да търси опо-

ра за личността в ценностните критерии на колективното битие, да намира изход сред хаоса от душевни противоречия в убежището на някаква групово идеология и нравственост. По време на войните, непосредствено след смъртта на Пенчо Славейков, М. Белчева слива болката от личната загуба с колективния потрес от националната катастрофа. Изгубила най-близкия си приятел, тя посвещава енергия и способности както никога готовогава на своя народ. През 20-те години, усамотена и тъжна пред прага на есента, поетесата ще потърси утеха в екзотичния колективистичен морал на една религиозно-философска секта. В дните на късна есен тя сякаш символично ще посвети последните си сили на беседи за онези творци, с които е свързано времето на духовен разцвет в нейния живот, чиито имена са придобили символично значение в българската култура – Пенчо Славейков, Петко Тодоров, Яворов.

Ако сега свържем пиетета към рода и традицията, за който говорих, с всеизвестния факт, че от двадесет и третата си годишнина нататък М. Белчева повече няма да има семейство (в патриархалния смисъл – съпруг и деца), може би ще усетим онази грама, която тя никога не допуска да достигне до речеви жест. В една кратка равностметка на половинвековния си житейски път поетесата очертава основните моменти в него. Сред тях ще отделим няколко ключови представи: „... люлка ... детството ми в градината ... оная къщица при огнището на баба ... женитбата в нов дом. Той скоро запустява и аз се заскитах немилане-недрага“. Оттук нататък думите *дом*, *къщица*, *градина* – олицетворение на семейна приобщеност и уют – няма повече да се появят. Преломната 1891 година внася завинаги опозицията дом – „немилане-недрага“ в живота ѝ. Тридесет и пет години по-късно, в неприветливата самота на чужда къща, когато „туй е пусто да гледаш само тия бели стрехи“, една болна, тъжна жена записва в своя *Дневник*: „Аз съм уморена, примирена... Искане ми се да имам майка, братя и сестри, или никога вече никой не ще се погрижи за мене?“ Да се взрем в потискащата искреност на тези думи. Защо М. Белчева така силно копнее за нещо, което в действителност не ѝ е липсвало истински? Майка, братя и сестра тя все пак е имала. Наистина, много от тях в средата на 20-те години са вече покойници. Драматизмът на откровението обаче не извират от конкретното страдание заради нещо изгубено, а от безсилната болка по онова, което никога не е било притежавано и което в най-голям смисъл изразява представата за семейство. Децата, разбира се, традиционното упование на всяка българска майка, родена през XIX век. А те са били невъзможни без съпруг и семейство.

Да видим какво казва М. Белчева по този въпрос. „Пенчо не даваше реч да става за женитба на духовните будители: те трябва всецяло да се отдават на своето дело“. Любовта с Георг Адам по-късно също не прераства в брак. Други от приятелите на М. Белчева пък са женени и връзката им остава по-скоро духовна. Наистина, тя потиска майчинската потребност у себе си и липсата на семейство превръща – както я съветва Пенчо Славейков – в стимул за духовно саморазвитие и творчески живот. Цялото възпитание, родовата традиция, средата, в която израства, обаче я карат да чувства друго. За сравнение ще припомним какво мисли Лора Каравелова – по-еманципирана, по-самоуверена и не на последно място по-добре финансово осигурена жена – за брака и домашното щастие. През 1911 г. тя категорично отхвърля перспективата за „свободна любов“, която ѝ предлага Яворов, и заявява в писмо до него: „Колкото въпроса за женитбата ни ... той все пак е най-хубавият въпрос на света, защото аз бих била много, много щастлива да бъда твоя жена“.

Лора все пак има син, за разлика от М. Белчева. Болката по свое дете трябва да е била много силна и в същото време яростно спотоявана, ревностно пазена от всички, по-близки и по-далечни, чужди очи. Пенчо Славейков, който трябва да е знаел за нея, изобретява интелектуален механизъм за компенсиране на липсата, като сблъсква възвишените духовни потребности на философския индивидуализъм с невзрачните битови потребности на една обикновена жена. В резултат на тази иновация се ражда мисловният конструкт, наречен „рожда на духа“. Така през 1908 г. в едно писмо до приятелката си той написва: „Лъхти към мене твоя аромат, теменужкежено, и не след много ние ще имаме рожда, за която ще ни завиждат всички, що знаят да ценят хубавите рожди на духът. То е моята „Кървава песен“.“ Общата рожда тук е странно родена от своя баща и едва ли е можела да утеша болката на една истинска жена.

Две години по-късно в очерка за Силва Мара от *Острова на блажените* Пенчо е променил концепцията; сега вече и жената може да бъде родител „в духа“; епитафията върху гроба на фикционалната поетеса гласи: „Умре, за временното само. Сега живее във вечността – на своите рожди со живота“. Резултата от психологическия конструктивизъм на Славейков можем да видим години по-късно; няма нужда да казвам, че и в този случай М. Белчева е била добра ученичка, успяла (поне на думи) да интериоризира идеята за духовна рожда. Когато през 1922 г. най-сетне се появява така закъснялата

стихосбирка „На прага стъпки“, тя пише на брат си Ангел: „Моето дете как ли ще бъде прието в оная среда?“

Лишена от опита на биологичното майчинство, М. Белчева все пак съхранява потребността от продължение чрез рода. С обич и внимание обгръща децата на братята и сестра си. Подробно обсъжда с Ангел – чрез писма от Германия – съдбата на Николай и Валерия, неговите деца, искрено се вълнува за тяхното бъдеще. Към друг племенник – интелигентния, чувствителен Вили – е привързана болезнено, в готовността да се грижи за него има елемент на майчинска самоотверженост. Ранното самоубийство на това способно момче я разтърсва. В него сякаш има пръст на съдбата. На същата възраст е загинал – две поколения назад – и Сава Ангелов, най-будният син на Хаджи Иванови в Севлиево.

Неузживяната липса на свое дете може да подведе М. Белчева към постъпки и поведение, които – поне отстрани – могат да бъдат наречени непредвидливи или непремерени. Така се случва например в началото на 30-те години, когато тя, вече в седмото десетилетие на своя живот, „основава“ духовно един тридесетгодишен полупоет заедно с неговото семейство. За това обаче ще стане въпрос по-нататък.

Знаем от литературната история, че поетесата М. Белчева се ражда през 1910 г., с последното издихание на списание *Мисъл*, когато в него (вече сборник) са отпечатани два цикъла с нейни лирически стихотворения. Пенчо Славейков е редактирал с червено мастило ръкописите на тези творби; тяхното публикуване е само краят на един дълъг процес. Интересно ще бъде да проследим, връщайки се назад, по какъв начин М. Белчева е открила у себе си призванието да пише, кога се е зародил стремежът към израз в поетическо слово.

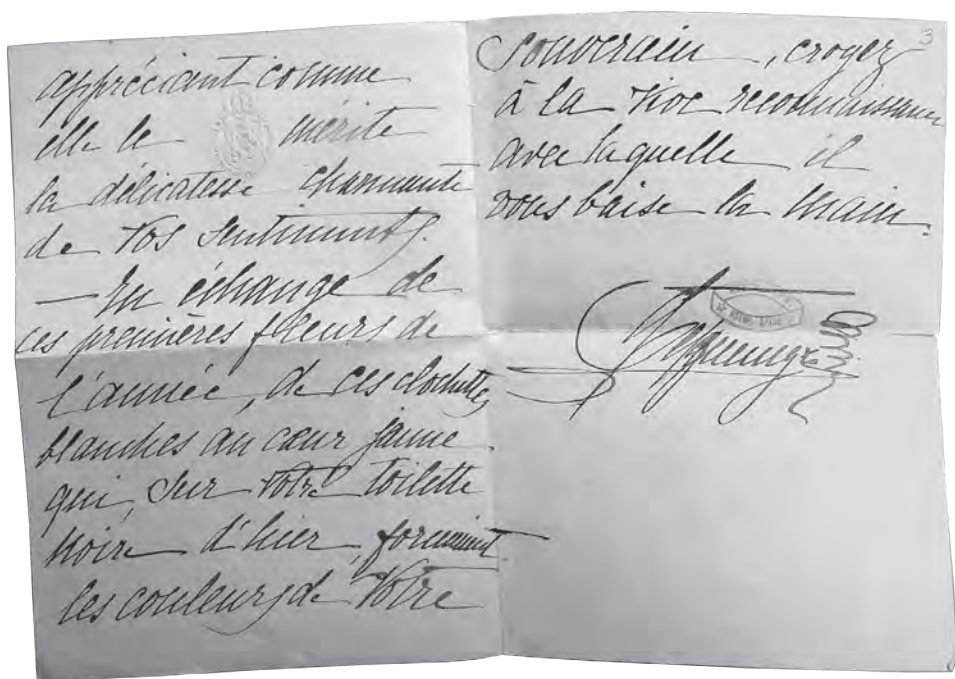
Първите прояви на амбиция и стремеж към самодоказване бледнеят под пластове години; най-общо бихме ги ситуирали някъде в седмото десетилетие на XIX век. Останала е някаква дуря от онези далечни години: „Расла в самотната къща на вдовица ..., аз истински се радвах само когато родителите ми дойдеха при нас, когато се отличих или въобще преодолях някоя мъчнотия“. Вродена амбициозност се крие в гърдите на слабичкото, черничко девойче, което неговият вуйчо, живеещ във Влашко, от пръв поглед ще нарече Цингарела. То дълго гледа след облаците, мечтае, но по-чес-

то твърдо стои на земята и непрекъснато сравнява способностите си с прояви на други деца. Една от най-добрите в училище, малката Мара с необяснима за себе си злоба скъсва годишното свидетелство, което черно на бяло доказва, че успехът ѝ все пак е малко по-слаб от успеха на първата ученичка. Със същата предизвикателност по-късно, вече поетеса, ще заяви: „Не ме е учил Пенчо на рими. Поезията е музика на душата. В тая музика съм заслушана още от детинство“.

Културните традиции на Виена от първата половина на 80-те години, литературно-аристократичният въздух, който се диша в пансиона на фройлан Бети Фрьолх, въздействат силно върху тихото провинциално момиче. Те дават посока на неговите спотаени духовни пориви и ги превръщат в необходимост от изява на личността. Интелекта на малката си шестнадесетгодишна приятелка е чувствал и Хр. Белчев, тогава двадесет и седем годишен, мечтателен поет, но и практичен финансов чиновник. Влюбен чрез кореспонденция, която неуморно лети между Русе и София, той с трепет открива между редовете на жадуваните писма една оформяща се интелигентна жена със самочувствие и будна нравствена съвест. Без колебание търси в нея не само емоционален, но и духовен партньор: „Не намирате ли и вие, че на този свят има не малко неща, които ви възмущават душата и от които ви се поражда идеята да бъдеха по-иначе и да направяха света по-сносен, ако не по-обаятелен? Вашият умен поглед ми дава предварителен отговор на потвърждение, ако се не лъжа и тогава ... сме съгласни“.

И все пак това са ранни шрихи на личността. Трябва да дойде часът на голямото изпитание, на съдбовния избор, за да разберем дали Мара Ангелова е наследила духовната сила на своя род. Декорът ще бъде пищен: дворцови зали с лъскав паркет и рисувани върху коприна тапети. Победението на българския елит – неповторимо цветисто: галантни поклони и бой с бастуни, фракове и домашно тъкани ризи, хармония на изящен кадрил и неукротимият ритъм на ръченица.

Полудете-полужена, двадесетгодишната М. Белчева стъпва в дворцовите салони. Довчерашната Цингарелла става една от първите дами на свободна България. Фердинанд, както Бурбонските си братовчеди, изпитва култ към великолепието, скъпоценните камъни и красивите жени. Галантните писма са неговата стихия. Вярно е, че понякога допуска правописни грешки, но затова пък синтаксисът е толкова изящен и сложен! Полъх от дворцовата атмосфера навява една кратка благодарствена бележка, изпратена до придворната красавица „Madame Bellchoff“.

Неделя вечер.

Благодаря, госпожо, за очарователния букет, който имахте добрината да ми изпратите и то по такъв изискан начин. Това мило внимание дълбоко ме трогна, без да ме изненада. То беше прието и оценено както заслужава деликатността на вашите чувства. В замяна на тези първи цветя на годината – на тези бели звънчета с милава сърцевина, които, върху черния ви тоалет от вчера, подчертаваха цветовете на вашия владетел, повярвайте на радостта, признателността, с която той ви целува ръка.

Ако има нещо удивителното в тази бележка, то е княжеският подпис – Фердинанд, изписан на български, с шеметни спираловидни украси, зад които навярно се крият дни на неуморни упражнения. Интересно е тук да припомним почерка на самата М. Белчева – обработен, едър, подчертан функционален, без никакви украшения и завъртулки. Големината на главните букви е чувствително редуцирана. Много от тях скромно се стараят да наподобят малките си събратя, да прикрият авторитета на своята начална позиция. Едновременно с това – усет към символичния смисъл на всяко графично изображение. В съответствие с мястото на дадена буква и дори с

Снимка, замислена като апотеоз на княз Фердинанд.

нейния смислов акцент М. Белчева притежава два, понякога три варианта на ортографско представяне.

Фердинанд има и друга страст – той вярва, че по външността може да чете в душите на своите приближени. Навярно обаче е бил възпитан да чете само по лицата на френски и немски принцеси. За пръв път ще се сблъска с българския инат в толкова миловидна форма. Разменени бележки на изящен френски, синини по главата, скандали – цяла епопея на дворецовото закулисие. Ехото стига чак до страниците на парижките ежедневници. Те ще публикуват една фотография, режисирана от княгиня Клементина, която представя „бюста на младия княз, заобиколен от генерали, придворни дами и представители на различните региони в България. М. Белчева във вид на ангел държи корона над главата на Фердинанд“.

В годините напред и в лабиринта от дворецови интриги постепенно потъва истинският повод, дал тласък на М. Белчева да напусне двореца само три години след смъртта на съпруга си. Според някои той се крие в обид-

ното поведение на отблъснатия Фердинанд, демонстрирано на публично място. Според Добри Ганчев, секретар на княза през тези години, кълбото започва да се разплита от шумния скандал, който предизвиква младият граф Грено, решил безнаказано да се вмъкне в стаята на новата фрейлина, покровителствана лично от княгиня Клементина. Следват „крясък, съзми, сърдития и оставка. Какви извинения не последваха от страна на княза! Нищо не помогна. Г-жа Белчева остана непреклонна и напусна службата си при българския двор“. Фердинанд обаче може да бъде и отмъстителен, нищо, че неотдавна е наградил почетната дама на своята майка с декорация „за добродетел“ и пази, поне така твърди мъвата, отливка от нейната ръка край леглото си; той инициира в Народното събрание дебат, чрез който се намалява наполовина нейната пенсия на високопоставена вдовица. Това само засилва желанието на М. Белчева да напусне двореца, да замени балните зали с университетски аудитории. Остатъкът от пенсията – 375 лв., ѝ дава възможност да се запише в Университета на Женева, ще я видим да следва „модерна литература“ там в продължение на почти четири години, от 1895 до 1898.

Много рядко се връща в България, сякаш е изгорила мостовете към предишния си живот. Отново в спомените на Добри Ганчев намерих едно изречение, което дава възможност да се надникне в мотивите на нейното поведение: „Оскърбената не крие скандала от близките си“, пише той, като има предвид непристойното поведение на френския граф. Доброволното разгласяване на тайна, която може да стигматизира морала на една млада жена, е постъпка, нетипична за поведението на българските момичета „от добро семейство“ в края на XIX век. Словоохотливостта по интимни въпроси е най-необичайното нещо в характера на самата М. Белчева, от друга страна. Нейната решимост да направи нещо невероятно, немислимо – най-напред за самата себе си, е като символична смърт по време на инициаторен обряд. Умира един живот, един човек с четвъртвековна биография, за да се появи, съзнателно избирайки своя път напред, при това доста преди да се е сближила с Пенчо Славейков, личност, която изглежда ръководена от лайтмотива на модерната интелигенция: „Бъди докрай какъвто си“.

В двореца е влязло дете, омъжено романтично и щастливо, но излиза жена със завършен характер. Тя е дишала въздуха на големите финансови сделки, мразила е до смърт министър-председателя Стамболов, изживяла е трагедия, която обръща представите ѝ за ред, била е на крачка от гроба заради тежка болест. И е направила своя пръв съдбовен избор; никога няма да раз-

берем с цената на точно какво, но именно от тези години датират първите признаци на меланхолия и депресия, появяват се първите признаци на чувството за вина. Все тогава се ражда и твърдото убеждение, че „само с работата, каквато и да е, ще ти се роди сила за нов живот“.

Рязката категоричност, с която М. Белчева напуска двора и малко по-късно България, подсказва, че още в средата на 90-те години е изпитвала чувство на неудовлетвореност, ако не и на погнуса, към нравите в дворцовия живот. В нормални обстоятелства за нейния характер са много по-присъщи мекотата, деликатните форми на поведение, чувството за равновесие, такт и приличие. Сестрата на Дора Габе, Белла Казанджиева, си спомня: „Тя никога не стигаше до разправии с онези, с които живееше – свои или чужди. Ако неизбежно трябваше да потвърди нещо лошо за някого, то тя го правеше под формата на невинно остроумие или тънко търновско подиграване“.

Но не само „търновските“ навици са виновни за деликатната сдържаност на М. Белчева; възпитанието в пансиона на Бети Фрьолих също е допринесло много в тази посока. Както във всеки аристократичен пансион за девойки, първото задължение на възпитателките в него е било да подготвят изискани, сдържани, очарователни млади дами. Девойчетата търпеливо са били приучвани да потискат всяка „нескромна“ изява на лично достойнство, да светят в разговор с отразена светлина, да изтъкват и хвалят доброто у другия, особено у мъжа. Що се отнася до М. Белчева, тук търновската традиция и виенското възпитание попадат на много благоприятна почва. Младата жена е била предразположена да развива у себе си онези качества, които са съвпадали с типичните представи за изискана женственост от втората половина на XIX век. Когато четем писмата ѝ, запазени днес, неизменно ни прави впечатление, понякога дори ни дразни стремежът ѝ да похвали, да поласкае, да извиси събеседника си. Попаднал в контекста на днешната психика, този стремеж добива оттенък на фалшива преувеличеност, на престорена доброта. А той всъщност е съвършен продукт на културните стереотипи от края на XIX век. Така можем да разберем защо за всички свои съвременници – дори за тези, които не я харесват – М. Белчева е била възплъщение на женственото начало. Вярвам, че самата тя е разбирала и съзнателно е развивала предимствата на своя характер. Значително е сравнението, което откриваме в писмо до брат ѝ Ангел. Там поетесата подхваля представата за „ангорска черна котка – символ на моя живот“. Наистина нещо котешко има у нея: мекота и пластичност на поведението, склонност към приспособяване и в същото време – дълбоко по-

тулена непроменливост на природата. Това е придавало несравнима, дори малко тайнствена привлекателност на нейната фигура. Тази харизма прогължава да се излъчва през целия ѝ живот, много след възрастта, която бихме нарекли „естествена“ за цъфтежа на женската красота.

И може би тя, точно защото е осъзната и с толкова упоритост угържана като роля на личността, представлява важна причина за мирогледния „антифеминизъм“ на М. Белчева. (Все пак и той, както по принцип нейните лични възгледи, остава извън публичното пространство; възможност да го забележим ни дава кратката анкета, която журналистът Христо Бързицов провежда с поетесата през 1929 г. за в. „Литературен глас“.) Като всеки мъж, и Бързицов започва с наблюдението, че събеседницата му изглежда по-млада от своята „преклонна възраст“ (по време на интервюто Белчева е шестдесетгодишна). След задължителните въпроси около Пенчо Славейков, началото и развитието на творческия ѝ път, в самия край на интервюто журналистът достига до друг (пак стандартен, но по различен начин) въпрос: „Имате ли изработено мнение за българката?“. Можем да си помислим, че М. Белчева ще реагира с удивление на този толкова общ и абсурден въпрос: що е българка? Но не, първо, защото тя никога не би реагирала с неуместно удивление и второ, защото се намираме в междувоенното време, когато народопсихологията е била изключително популярна и дори се е разбирала като наука. Затова и тя отговаря, както винаги впрочем, дисциплинирано и с чувство за отговорност, опитвайки се внимателно да конкретизира, доколкото е възможно, въпроса. Ще си позволя по-дълъг цитат, тъй като това е единственото публично място, където М. Белчева – през мнението си за жените изобщо – обсъжда собствената си женственост.

Да. И съм на противно мнение на моята приятелка Дора Габе, че българската жена стои над българския мъж. Мъжът е дал много повече. Имаме ли, например, една жена Паисий? Напразна е и легендата за женската чувствителност. Мъжът е по-чувствителен. Само едни сълзи заблуждават. Но достойната жена не трябва да си служи с тях. Но вярно е, че българката е крайно индивидуална. Между двайсет чужденки, които си приличат като сестри, нея ще я познаете.

После, за българката изобщо, не може да се приказва. Имаме три поколения: българката от преди Освобождението – чистата домакиня, кухненка, на чистотата на която се дължи запазването на нацията през тъй дългото робство; българката след Освобождението, малко нещо парвеню, полуграмотна, но възприемчива [...] Сегашните жени... Наистина много се учат, много са възприемчиви, много от тях са и истински талантиливи, но кой знае... Мъжът все пак повече

е дал и дава. После, струва ми се, че нашата модерна жена криво разбира модерността. Тя просто пречи с нея на интелекта на мъжа си, защото модерността не бива да се състои само в танизуването и други подобни занимания. Равноправие? Но, струва ми се, то само ще се наложи, стига да сме истински дозрели! Изобщо, жената-майка не бива да участва в политиката и други големи работи. Славейков беше против намесата на поета в политиката. А и майката е поет. Е, има и мъжки жени, както има и женски мъже, които могат да си променят ролите. Но това не е естествено и не може да бъде правилно.

Възгледите на М. Белчева не са неочаквани, нито пък нетипични за нейното време. Но именно те – с „типична“ закономерност – я подхлъзват в капана, който сама е заложила на женствеността. Самоограничавайки своето чувство за културна значимост, отричайки на жената възможност за място в историята на своя народ, през последните десетина години, с една често срещана склонност на късната възраст, М. Белчева започва да живее настоящето си чрез миналото. Първото десетилетие на века, центрирано във връзката ѝ с Пенчо Славейков и покрай него – с останалите от *Мисъл*, се превръща в obsesia, в натраплив предмет за разговор с другите хора, в оправдание за един пропуснат живот. За това свидетелстват почти всички спомени от края на 20-те и 30-те години; ще цитирам само Багряна, не защото е най-експлицитна, а защото се старае да бъде много деликатна и въпреки това да каже истината, която вижда. В един кратичък текст-спомен за *Юбилейния лист* на М. Белчева тя отдава дължимото на нейното аристократично присъствие („У нея имаше нещо и на царица, и на светица...“); след това изразява потиснато недоверие към гъновистките пристрастия на една интелектуалка („Една жена, която е живяла между такива видни хора от разни страни, намери утеха в това слънцепоклонническо учение...“). И накрая, споменавайки срещите им във Вегетарианския ресторант на ул. „Шести септември“, добавя: „Повечето за Пенчо Славейков говореше... То бе като някаква религия у нея – нещо, което не може да се замени“.

Но нека се върнем към „котешката“ женственост, за да проследим как е въздействала на мъжете. Ще взема за пример един нетипичен и дори краен случай: досегът ѝ с опърничав до параноичност мъжки характер. Имам предвид, разбира се, отношенията между М. Белчева и Кирил Христов през 20-те години. Двамата се срещат и опознават в зряла възраст, тогава когато пет житейски десетилетия са натрупали спомени и опит у всеки от тях. Зато-

ва срещата им носи отпечатъка на сравнението, на съпоставката с миналото, на страха от разочарование, но и на надеждата за взаимност.

Приятелските отношения между М. Белчева и К. Христов илюстрират баналния случай на привличане между два полюсно противоположни характера. Срещат се топлата, ласкава женственост с импулсивната агресивност, нагласата към жертвостовност – с изострения егоцентризъм, търпеливата деликатност – с болезнената склонност към афективно избухване. Срещат се, без да се взаимоунищожат в конфликт или да се отегчат в безметежна еднопосочност. И ако някой се оказва склонен към промяна, податлив на влияние, това е К. Христов. Откриваме и един голям психолог в лицето на зрялата поетеса.

Приятелството им датира от лятото на 1922 година. По време на дълги разходки из градската градина двамата обсъждат събитията от последните месеци. К. Христов е болезнено възбуден от спора си с Ал. Балабанов, истински скандал, който постепенно е обхванал различни хора, вестници и списания. Това очевидно е била основната тема за разговор. Дневникът на поета свидетелства:

Тя е страшно угнетена от този скандал и когато ѝ казах, че съм решил да застрелям Балабанова, забеляза тихо, без поза:

– Това е по-добре, отколкото да пишеш отговор.

После прибави също тъй тихо:

– Не, не, и туй не заслужава.

Подслушали този разговор, не можем да не признаем колко такт и пронителност има в подхода на М. Белчева. Тя не противоречи на засегнатия в честолубието си мъж, не се опитва да разколебае неговите решения, да оспори неговите оценки. Добре разбира, че при темперамента на своя събеседник всяко противопоставяне ще подейства като искра в буря с барут и ще го тласне към още по-решително действие. Затова прави точно обратното – подема мислите на поета, извежда ги до техния логичен завършек и ги превръща в (словесна) действителност. Така афектът се оказва катализиран – поне на думи – до възможния му екстрем край, с което неговата практическа енергия рязко намалява. Оттук до пълното отхвърляне на всяко възможно решително действие остава само крачка. При това К. Христов запазва чувството, че сам е взел решението, че сам е намерил верния път. Впрочем ето и края на случката: „Най-ненадейно не издържах: написах отговор. Прочетох ѝ го. Тя нищо не каза, но аз разбрах, по погледа ѝ, че би

предпочела да запазя благородно мълчание, макар какъвто ще да бъде отговорът ми. Накъсах го. Тя кимна усмихнато глава“.

Истина е, че М. Белчева – понякога целенасочено, понякога по инерция – има склонност да преувеличава достойнствата на конкретни личности, както и степента на своето положително отношение към тях. На К. Христов ще пише за няколко посредствени стихотворения: „Дали другите ще ги оценят или не, доста че Вие се издигате на такива висини на каквито ний смъртните не можем“.

На П. Тодоров заявява: „Вашата душа е тъй велика и мощна като на Оногова в Гетс[уманската] градина“. Преувеличението и в двата случая е очевидно, но причините за него не са така елементарни, както изглеждат отстранни. В първия случай те не претендират за компетентност на литературно-критическа оценка, а огласяват благодарността, която изпитва една полуза-

Мара Белчева през 20-те години на XIX век

бравена поетеса, една самотна шестдесетгодишна жена за подареното ѝ внимание. Във втория случай е достатъчно да споменем, че това са думи на подкрепа, отправени към П. Тодоров само месеци преди ранната му смърт.

Малко след погребението на Пенчо Славейков, на 3.VIII. 1912 г. М. Белчева пише от Италия до своя брат Ангел:

И живея, дали живея още? Къде ме води още моята неумолима съдба, из кои тъмни улици и пътеки?... И тя е тъй порасла, тази моя скръб, че дето и да погледна, все нея виждам. Никаква живописност не виждам вече. Боите изчезнаха за мене в света. Малко по малко и топлинката.

Шест години по-късно, когато умира Димитър Ризов – известен общественик, историк и дипломат – отново в писмо до А. Ангелов четем:

Днес е най-тъжния ден за мен. Където и да се обърна все него виждам. Затова и нищо друго недовиждам. Как целия мир е някога в единичко съществуване. Затвори ли то очи и ние вече нищо не виждаме.

Няма смисъл да поставяме под съмнение искреността в двете писма. Важно е да забележим друго – почти идентичния модел на емоционално преживяване, изразяващ се в способност за пълно самоотдаване на едно близко приятелство, на един мъничък кръг от интимни взаимоотношения.

И все пак чувството за пълна отдаденост, дори обожанието, на един конкретен човек, от своя страна, не представлява отказ от себе си, форма на личностна самозабрава. Дори в него – а може би именно чрез него – М. Белчева намира начин за равностойно партньорство, за индивидуална изява. В затворения кръг на интимните взаимоотношения тя само привидно се обезличава. В действителност характерът ѝ не търпи сериозни промени, той запазва непохватими съществени измерения на деликатност, уравновесеност, разумност, мекота. Ненапрасно поетесата изпитва афинитет най-вече към мъже с властен, дори агресивен характер – противоположен на топлото женствено начало у нея. Този контраст се вижда лесно например в една картичка, която двамата с Пенчо Славейков изпращат от Италия до П. Тодоров. „В Рим вече е нетърпима жегата, затова стойте си край езерото и вслушвайте се в ония сини дребни, които ще Ви нашепнат нечути досега неща“, пише с галантна доброжелателност М. Белчева. „В Hasleberg ли намери да се завреш, бре плъх? Нямахте ли нейде по-лесно?“ – звучи напълно различно посланието на Пенчо Славейков.

Кроткият характер на М. Белчева обгръща като прегръдка неспокойните, властни мъже. И ако жената намира в тях опора, стимул за нравствена издръжливост и творчество, то те черпят от нея спокойствие, уравновесеност, издръжливост и обич. Тя е способна да омекоти бурните пориви на техните неспокойни натури, да внесе полъха на тишина и хармония в тях. Ще посоча един чудесен комичен пример за трансформация, която претърпява Пенчо-Славейковият характер в редакцията на Мара Белчева. Един чиновник от Министерството на просветата, някой си Аргиров, „пуснал инсинуация“ с цел да скара Пенчо с П. Тодоров. Славейков, естествено, реагира остро и с присъщия за него невъзгържан език. Под перото на М. Белчева (в писмо до П. Тодоров) думите му придобиват следния вид: „И той (Пенчо – б. м., М. К.) Ви упълномощава да зашлевите Аргирова, като се видите“.

Интимното приятелство, затвореният кръг на отношения между двама души е предпочитан, но не и единствен модел на духовен живот у М. Белчева. Идват моменти, когато потребността от социална реализация превъзможва склонността към камерна индивидуална изява. По време на Първата световна война, когато България се приближава към националната катастрофа, поетесата най-дълбоко осъзнава своята непреодолима обвързаност и отговорност към нея. Останала в Германия, далече от своите „сестри и братя“, тя мобилизира цялата си енергия и всичките си възможности, за да им помогне. „Омръзна ми да слушам за нашите жестокости. Знам, че е клеветата. Пиша до всички познати писатели, до всички вестници...“ И негодува – в писма, стихотворения, публицистика – срещу „тая продажна жена – Европа, дето само се хили пред нашата немош“.

Потресът от кошмара на катастрофата, апокалиптичният драматизъм в националното преживяване изместват центъра на духовен живот у М. Белчева към чувството за единство с българския народ. На приятелката си Райна Йоцова написва уверено: „Аз мога да Ви кажа, че имам вече нова цел в живота: душата си ще посветя на общото благо у нас и до последна сила ще се боря за нашата мощ“. Пред Ив. Радославов изплаква мъката за България: „Аз живея само с нейното слънце. Нищо друго не виждам“. Вече познатото ни чувство на пристрастност и склонност към пристрастяване се промъква в горните редове. Обектът на преклонение е различен, но моделът на преживяване – същият. Изобщо, М. Белчева не е от хората, които успяват да вложат сърцето си в много дела едновременно. Нейните преживявания винаги имат нужда от център, нейните стремежи – от фокус. Под емоционалната приповдигнатост се крият възрожденската вяра в разума,

Мара Белчева в началото на 30-те години на XIX век

потребността от конкретност на целите, разчетената последователност в тяхното осъществяване. Духът на някогашна еснафско-занаятчийска България просветва в нейното категорично твърдение: „Преди дарбите за мене важи честният работник“.

Още по-убедителен от думите е начинът, по който М. Белчева подхожда към своето самообразование и духовно самоусъвършенстване. Гъсто изписани от единия до другия край на листа тетрадки, изпълнени с цитати и бележки на немски език. Тефтери с бележки по прочетени книги, записки с религиозен характер, по няколко чернови на творби, които в крайна сметка остават непубликувани. Упоритост, дисциплина и трудолюбие, сериозно отношение към всякакъв вид работа. Липсва елемент на забавление, на артистична игра. Трудът се възприема като опора на личността, той е способен да създава усещане за ред и вътрешно равновесие. В търпеливата добросъвестна работа М. Белчева намира спасение, когато светът край нея изглежда неблагоприятен и нестабилен. Неслучайно с годините, колкото по-силно става усещането за невъзвратимост на живота, колкото повече належава самотата и депресията, толкова по-силна и властна става потребността ѝ да се самодоказва чрез интелектуален труд.

През третото десетилетие на новия век, вече прехвърлила петдесет години, поетесата изпада в продължителна депресия. Преходът между две възрасти, незабравеното минало, неясното бъдеще внасят смут и колебание в крехкото ѝ психическо равновесие. „Зима ужасна е свила в моето гнездо, аз броя и сякаш все на едно място стоя...“; „Нищо от никого не очаквам вече...“; „Всичко е било измама, самоизмама“. Тези редове на болка и отчаяние тя ще сподели пред К. Христов. А пред себе си ще бъде още по-откровена: „Защо ли се зарових жива, не зная! И коя ли ръка ще ме отрови?“; „Иска ми се да има някой да ме обича като себе си“. Често я спохождат мисли за Италия: „В тая страна съм най-много обичала, копняла и страдала. Там зарових обичта си. Кой може да знае, освен бог, какво прекарах в тая красива страна.“ Във въображението ѝ светлата южна страна става символ на любовта и щастието. М. Белчева ще мечтае да намери пари и да замине натам – на поклонение по светите места на своите чувства. Измъчват я самота, неудовлетвореност, липса на топлина и на семейна обич. За кой ли път си спомня своите мъртъвци – струва ѝ се, че с всеки от тях е изчезнал завинаги лъч

светлина от живота ѝ. Тежка меланхолия в черни моменти, апатия към света, забравил сякаш за нея, двулики приятелства, болезнено преживени пренебрежения застрашават погронената ѝ нервна устойчивост и подлагат на непрекъснати изпитания трудно извоюваното равновесие. Към тях се прибавят болести, предразположение към тежки и продължителни настинки – още един вид домашен затвор. Удивително е, че М. Белчева никъде, нито в писмата, нито в лични бележки, няма да заговори подробно за своите болести, няма да ги опише, няма да се оплаче. Само веднъж тъжно ще забележи пред К. Христов: „Здравословното ми състояние ме прави мрачна“, друг път ще възкликне в *Дневника* си: „Стига ми вече този затвор, о боже!“

Лъч на радост ѝ носи приятелството с младия поет Йордан Стубел. То датира от средата на 20-те; по това време Йордан Бакалов с псевдоним Стубел е малко под тридесетгодишен и в цъфтежа на любовните си отношения с Дора Габе, продължили близо десетилетие. Запознанството на М. Белчева със Стубел се е случило най-вероятно чрез общото им присъствие сред Бялото братство. Съдя за това по обръщенията, с които изобилства кореспонденцията им от началото на 1926 до края на 1928 г.: „Мили братко“, „Драги брат Стубел“, както и подписът „Твоя сестра Мара“. Освен това и двамата се интересуват от „окултни книги“, каквито Стубел издирва в Париж по време на престоя му там с Дора Габе; Белчева, от своя страна, подробно му разказва какво се случва в софийското братство.

Финансовите проблеми преследват Дора и Стубел в Париж; когато учава (от други хора) за тях, „сестра Мара“ се втурва да помага чрез всички

*Дора Габе
и Йордан Стубел
през 20-те години
на XIX век*

познати, които е имала в Министерството на финансите. В кореспонденцията ясно се виждат бездънната ѝ способност да се посвещава на чуждата болка, безрезервната ѝ готовност да се раздава така, че да помогне на близките хора. Ето няколко спонтанни реда от 16 февруари 1926 г., точно когато разбира, че влюбените са крили от нея своето тежко положение в Париж: „За какво, боже, искам да се отдам всецяло на човечеството? Не ме ли разбрахте още, че страдам когато страдат моите близки?“

Три години по-късно, когато М. Белчева достига шестдесетилетен юбилей, настроението ѝ не изглежда никак празнично. Отново на Стубел тя пише с рядко срещана пред други събеседници откровеност: „Пази боже от старост, крий ли се вече като ти лепнат годините печата 60. Отде се взе тоя Кирил Христов да ме навежда на немски по случай рож. ми ден! И малко и голямо да чуј че съм стара“. Появило се е драматично разминаване между начина, по който усеща себе си, и начина, по който я виждат другите хора. Дори в края на 20-те години поетесата се чувства все още много жизнена, все още изпълнена със сили, все още жадна за щастие и живот. Способността да дарява нежност и топлина, да обича и да бъде обичана преизпълва сърцето ѝ. Но възрастта говори друго. Тя призовава към самоотричане и смиреност, изисква усамотяване вместо споделени копнежи. Една сутрин М. Белчева, току-що оздравяла след поредната „инфлуенца“, ще запише в *Дневника* си: „А вместо да старея, аз все по-млада се усещам. Защо за хората съм вече стара?“ Твърде рязък, болезнено неочакван се оказва за поетесата преходът между две възрасти. Само преди десетина години тя е била все още млада в очите на всички, които са я познавали. Най-убедителен пример е съобщението с дъх на клюкарство, което излиза през 1911 г. в жълтия ежедневник „Утро“: „Известният български поет г-н Пенчо Славеиков с жена си, младата поетеса г-жа Мара Белчева, в събота ще заминат от София за Цариград...“. Определението „млада“ за една четиридесет и три годишна жена в самото начало на XX в., когато двадесет и три годишна девойка вече се смята за „остаряла мома“, не заслужава да бъде подценявано. Още повече, че то е публикувано в издание, което под лупа оглежда живота и външността на софийската интелигенция в желанието си да открие сензация.

Само две години по-късно, в Германия, откриваме, че в съзнанието на М. Белчева са намерили вече първите сериозни проблеми на възрастта. На своята приятелка Райна Йоцова поетесата пише: „Вчера ме свари гъжда в едно близко село, говорих със селянки. Казаха ми, че 40 години била най-хубавата възраст. Значи има още да се живее. Пък аз смятах, че съм на края“. По това

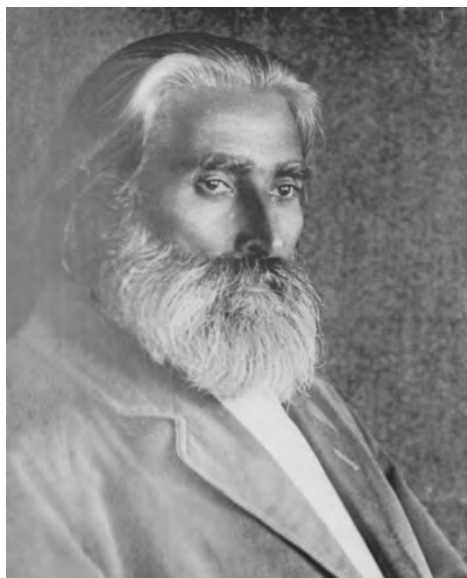
време тя е четиридесет и пет годишна. Нека сега прескочим едно десетилетие напред, за да видим как е изглеждала поетесата на границата между два житейски сезона.

Мара Белчева беше винаги извънредно чиста. По тия черни дрехи никога нямаше петно, дори когато при нея имаше оскъдица на облекло и не беше вече млада. Ръцете ѝ бяха винаги бели и чисти; маникюрът ѝ грижливо поддържан, но никога не си червеше ноктите – те имаха естествен седефен блясък. Под тънкото шевро на „скъртините“ ѝ [обувки тип „пантофки“] се очертаваше изящното ѝ ходило, което беше в пълна хармония с цялата ѝ фигура – нито малка, нито голяма. Дори в по-късна възраст неизбежното „кокалче“ не посмя да деформира тая хармония. Тя никога не ходеше боса и не си простираше краката напред, като седеше. Двете ѝ коленица биваха прибрани едно до друго. Единствената помощ, която оказваше на природата, това беше минималният тънък слой от светъл „руж“, който слагаше на устните си.

И ето, тази все още хубава, жизнена и умна жена е овладяна от множество неразрешими въпроси. Как да намери равновесие между напора на своите жизнени сили и патриархалното възпитание, което владее нейното поведение? Как да улучи точната мярка между жаждата за взаимност и аристократичната вгълбеност в духа? Как да остане вярна на себе си, когато това „себе си“ се променя неумолимо? Именно в този момент, малко преди средата на 20-те години, М. Белчева открива учението на Петър Дънов; през следващите седем-осем години животът ѝ – физически и духовно – ще бъде обвързан с него. Философът с „глава на флорентински Омир“, нарекъл себе си Бешна Дуно, е създал общност точно за разколебаните, отчуждени и самотни хора. Той им предлага това, което сами не успяват да постигнат: близостта на други обвъркани и самотни хора, чувството за взаимна обвързаност, силата на споделения оптимизъм. Двадесетте години на XX в., с атмосферата на отчаяние и поражение, породени от националната катастрофа, е най-подходящото време за появата на такава общност.

Отначало М. Белчева се чувства смътно привлечена от идеите на Бялото братство. После, както обикновено се случва с нея, не толкова идеите, колкото фигурата, която ги персонализира, изиграва решаващото значение. На „Светлия четвъртък“, 23 април 1925, за пръв път прекрива прага на софийската къща, в която живее Учителя, и влиза в личен разговор с него. Представям срещата според ръкописния спомен, който е направила веднага след връщането си вкъщи.

Петър Дънов – Учителя, през 20-те години на XIX век

Но как е тихо и приветно при него. Друг мир витае тук. И, веднъж през прага, чувствуваши всички най-мъчни въпроси разрешени. Иде ти се да се върнеш, да го не безпокоиш. Но нещо по-силно те влече. Тъй леко се диша тук. Тялото вече се не сееща. То е само душа. И сякаш чувам друг глас говори из мен:

–Учителю, дойдох едва сега за празниците.

Всяка дума кънти куха в това пропито с истина мълчание. Той знае вече всичко.

Мистицизмът, както виждаме, се поражда от склонността на самата М. Белчева да усеща душата си свободна от вече петдесет и седемгодишното тяло. Тя винаги е имала нужда от духовен център, от властна фигура, която да я привлича, давайки форма на духовните ѝ копнежи. Вярата в един необикновен човек, а не в една необикновена идея, е това, което може безрезервно да я спечели. Дънов се оказва поредната персонификация на нейното усещане за Бог като Отец и Син, слети в една обща фигура на властната сила и мъдростта.

Разговорът между двамата започва с коментар на събитието, което в онзи момент вълнува цяла България: атенатата в катедралния храм „Света Неделя“. Мнението, което изказва Дънов, е много интересно и противоречиво:

Отидоха и ще отидат още невинни жертви – рече той, – а главните виновници на тая страшна катастрофа не са тук. Българите са най-жестокия на-

род, но техните комунисти, сравнително с другите, са най-добрите. Свещениците, като праведни души, трябваше да предвидят това, което стана.

В същия храм съм бил анатемосан. Защо? Загдето проповядвам учението на любовта ли?

Два месеца по-късно, през юни 1925, М. Белчева написва предговор към италианския превод на беседата „Високият идеал“ от Петър Дънов. От него виждаме, че тя е вече добре запозната с основните нравствени императиви на това учение. Интересен е начинът, по който ги отбира и подрежда; макар че ги нарича „окултни максими“, в действителност цитира онези, които звучат по библейски начин, импонирайки на българското следвъзрожденско съзнание със своя ясен и практичен морал: „Дори и звяра е твой брат. Не убивай. Бъди смел. Не лъжи. Имай пълна вяра. Учи се от природата. Бъди верен на другите и на себе си. Вярвай само в това, което си изпитал и проверил. Няма нищо скрито-покрито“.

Изглежда, че точно простотата и категоричността на нормите, имплицирани в дъновизма, са влияели особено силно на хората, жадни да споделят самотния си живот, повярвали в способността да се чувстваш част от един голям, жизнен и силен организъм, поглъщащ страха от слабост и болка на единичното тяло.

По-нататък – все в същия предговор към „Високият идеал“ – М. Белчева достига и до науката за душата. Тя също е укрепена върху един ясен и рационално достъпен закон: „Хвърли старата греха на егоизма... Кога от себе си се отречеш, ще намериш своето аз. Тогава ще разбереш тайната на тайните: любовта ражда живот, мъдростта – светлина; истината – свобода“. Кога е започнала ученичката на Пенчо Славейков, преводачката на Ницше и Хауптман, любителката на Ибсен да се отрича от своето аз? Това е голяма крачка встрани от идеите на нейната младост и тя изглежда предизвикана от тежестта на индивидуалистичната представа за „аз“. Всички пионери на българския индивидуализъм умират млади: Яворов на тридесет и шест години, Петко Тодоров на тридесет и седем, Пенчо Славейков – на „цели“ четиридесет и шест. М. Белчева вече наближава шестдесетте и ясно усеща какво означава тежестта на опита да бъдеш горд индивидуалист. Дъновизмът през 20-те години ѝ предлага нова перспектива, живот, който изглежда свободен от бремето на моралната отговорност да бъдеш „такъв, какъвто си“, а в ницшеански превод – да умреш като свръхчовек. Затова тя си избира нов Учител, когото е готова да следва – не само в щастливите

мигове, но и в скръбта. Защото не иска да прилича на онези американци, за които той сам – в притчовия стил на Исус – ѝ разказва по време на първото ѝ посещение в неговия софийски дом:

В Америка има обуца, които струват един долар, подметките им са от мокава. Затова който има такива обувки, бърза да ги износи, докато е сухо, че щом падне дъжд, те се стопяват. Има ли щастие – има бог, дойде ли скръб, няма бог за вас.

В самото начало на 30-те години М. Белчева се решава да превърне учението на Бялото братство в житейска действителност; тя се отказва от привичния си усамотен и затворен живот, напуска София и заживява сред другите „братя и сестри“. Всъщност винаги е обичала природата – и преди, и след влиянието на Дънов. Отдавна е свикнала да се усамотява в някоя планина. Отначало, особено след смъртта на Пенчо Славейков, това са малки планински селища в Алпите, където наема скромни квартири. По-късно, когато доходите ѝ съвсем намаляват, излиза просто в Стара планина или Рила.

В края на май 1930 г. тя се премества да живее на Изгрева. За това свидетелства Елена Андреева, една от най-ревностните последователки на Дънов, стенографира неговите беседи от 1921 г. на матък. „Когато дойде на Изгрева, тя беше може би към 60 години, но беше хубава жена. Малко повехнало лице, но много красива жена беше. Една осанка благородна, изправена с достойнство, много културна обхода към хората, красиво всичко, хубаво, изящна беше.“ Как обаче изглежда мястото, в което попада М. Белчева? Нека го видим отстрани, през очите на един млад тогава писател, Владимир Полянов.

В югозападния край на София отдавна вече бе изникнало селището на тъй наречените дъновисти – една религиозна секта, чийто основател привличаше със своите проповеди след нещастния край на войната много огорчени мъже и жени, загубили свои близки, както и всяка друга радост в самотния си живот. В селището на сектата бяха попаднали с майка си и едни мои братовчедки. Понякога ходех при тях. Бяха се настанили в една барака, както и повечето от техните съседи. През пролетта и лятото тези бараки тънеха в цвеля и буйни храсти. Насреща им се откриваше цяла Витоша и просторът към лозенските височини[...] Всъщност това не беше част от града, а в района на горите и градините наоколо.

Дървените къщички на Изгрева

На Изгрева М. Белчева се нанася в една дъсчена къщичка, яде вегетарианска храна, ходи на излети — зиме на Витоша, лете на Мусала, сади боб, лук и картофи, слуша неделните лекции на Учителя и се радва на прекрасния изглед. Такава програма и днес бихме нарекли пречистващ режим на застоялия столичен организъм. В следващите две години, 1931 и 1932, заминава на лагер край рилските езера заедно с цялото братство. Самата Елена Андреева ѝ ушива „една малко по-особена“ палатка, „както на артистите обикновено“. Това означава, че палатката се отваря с цялата си обърната южно страна и позволява на слънцето да влиза дълбоко навътре. Ревнивите погледи на братята и особено на сестрите не пропускат да забележат, че Учителя се отнася някак различно към тази необичайна жена. Елена Андреева продължава:

Аз не съм видяла Учителя по-кавалер към друго същество, отколкото към нея. Той ще ѝ каже шега, ще ѝ разкаже някаква забавна история, но и тя, така хубаво се смееше, кръшно, разбирате ли?

С тези думи Андреева, с наблюдателността на тридесетгодишна жена, се приближава към едно пронизателно заключение. Учителя дава на М. Белчева това, от което тя има най-голяма нужда в онзи момент – признание на нейната женственост. Той я различава от всички други жени, гържи се с нея така, както не се е гържал с никоя от своите ученички.

Аз не съм Го видяла към друга дама така да се носи. Освен към нея [...] Аз го видях от тази страна, че тя това го желае и Учителят, за да я изведе в нейния духовен път, това ѝ дава.

Забелязах, че в клюкарската интерпретация на днешните медии отношението му е започнало да изглежда така: „Петър Дънов бил влюбен в Мара Белчева...“. То обаче е много повече от обикновено влюбване. Двама интелектуалци на възраст изпитват удоволствието да се допълват взаимно. Всеки от тях усеща празнотата у другия и я запълва с радостното усещане за изпълнен човешки дълг. Дънов, който никога не е виждан в любовна връзка с жена, изпитва сладостта от духовното си допълване с женственото начало. Та нали сам той твърди, че „Мъжът и жената трябва да разберат своите правилни взаимоотношения. Мъжът трябва да разбира себе си като условие за израстването на жената и жената трябва да разбира себе си като условие за израстването на мъжа“. Преживяването, което М. Белчева събужда у него (приповдигнатост, благородство, порив към добротворство) буквално съвпада със собствения му идеал за отношенията между мъж и жена: „Мъжът, като срещне една жена, тя да породи най-светли мисли и благородни желания, а не похот и нисши страсти. И жената, като срещне един мъж, да се въодушеви от най-възвишени чувства и стремежи, само така ще можем да почувстваме духа и душата и ще бъдем наследници на Царството Божие...“

Мара Белчева на свой ред открива в Учителя, въпреки връстник на Пенчо Славейков, онзи морален ментор, който в нейното съзнание се свързва единствено с авторитета на мъжкото начало и може да се прояви във властното присъствие на малко мъже. Наистина, трябва да го дели с още четиридесет хиляди верни последователи, от които поне половината са жени, но тъй като връзката им е изцяло духовна, тя няма равностойни съпернички заради изключителното съчетание на женственост с приветлив характер, школувана културност и висок интелект.

Чрез вярата в Дънов М. Белчева препотвърждава за себе си и едно твърдение на Пенчо Славейков, което годините, самотата и болката по деца са

разколебали дотам, че ѝ става все по-трудно да крепи върху него психическото си равновесие.

Женитбата, каквато съществува сега на земята, е едно временно кармично отношение. В бъдеще трябва да се формират, или по-право казано, да се възстановят първоначалните свободни отношения – отношения на любовта. Сега хората мислят, че сродните души се женят. Не, сродните души не се женят. Щом две сродни души се оженят, сродството между тях изчезва.

Ако се абстрахираме от „кармичната“ реторика в тези думи, ще видим от тях да проглежда някогашният модернист-поклонник на Ницше. Дънов, най-кратко казано, за М. Белчева е идеална инкарнация на духа, очаквано пребиваващ във фигура от мъжки пол; това е светлото и красиво лице на Бялото братство, с което тя се среща и от което приема сили в едно от най-трудните десетилетия на своя живот.

По същото време и пак сред общността на Белите братя тя опознава и друго лице на мъжкия дух. С него обаче се свързват не толкова стремежите ѝ да бъде горда и независима, колкото обикновените, земни потребности на една самотна жена. През 1926 г. сред редовите членове на братството тя среща Бони Гацов, двадесет и две-три годишен младеж, завършил някакви търговски науки, но – както много млади хора на своето време – романтично опиянен от Словото, влюбен в славата на неговите носители. М. Белчева е всичко това, което сам не може да притежава: европейско възпитание, аристократична харизма, признание в българската култура... И най-вече – мистичната обаятелност на едно минало, в което се мяркат сенките на известни държавници и велики поети. Белчева по това време, нека припомним, е петдесет и осем годишна; ако беше имала син скоро след срещата си с Пенчо Славейков, сега той щеше да бъде на възрастта на Бони.

Не знаем как точно са се срещнали двамата, но за начина, по който са потръгнали отношенията им, можем да съдим от кореспонденцията, започната между тях през следващата 1927 г., когато младежът е назначен за гимназиален учител в Червен бряг. Запазените писма се намират в Националния литературен музей, продадени от Гацов на държавата през 1979 г.; малка част са останали и в досието на М. Белчева от ЦДИА. Писмата от първите четири години свидетелстват за една сложна игра на ролите, възприети от двете страни. Във вербалното поведение на Бони има романтична сантименталност, младежка чувствителност, еротична склонност към обожание. Той сякаш се е вживял в позата на средновековен рицар, коле-

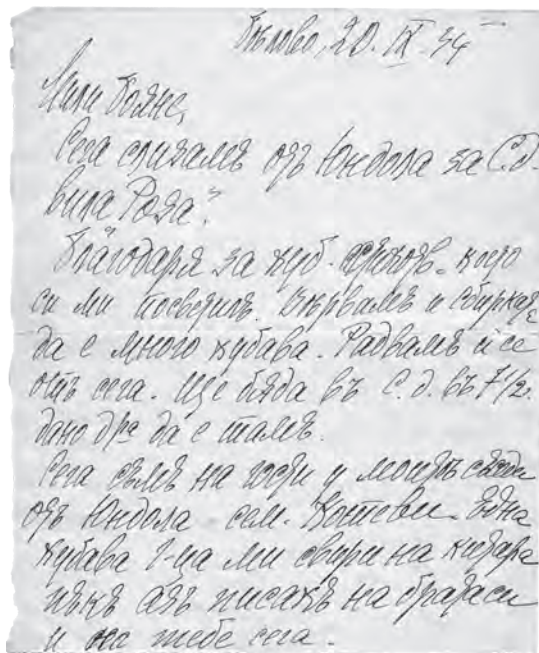
ничил пред пиедестала на обожаваната жена. Впрочем платоничното облажаване на съвършената женственост е културна поза, типична и за ранния български модернизъм от времето преди Първата световна война.

Когато сега при тебе най-обичното ми състояние е да пропадам някъде – в някаква бездънна бездна – така светкавично се движа, че губя свест и приличам на лунатик [...] Когато дойда при тебе, аз пак ще се впусна в тая светла бездна... Ти недей ме гледа с очи, в които се топи недоумение и скръбна боязън: В тая бездна ме хвърляш само ти.

По яворовски маниер младежът надзърта в душата си, за да открие там познатите две души: изпълнената със съмнения душа на земен мъж и безплътното реене на свободен дух:

Много малко съм останал на физическия свет и затова повече от неделя как не мога да вдигна перото и да ти пиша. – Душата ми се топи, аз ти шепна, преливам се в тебе и така е хубаво..

Времето ми не тече съвсем напразно [...] но никога съмнението не е бивало така вплетено в душата ми както сега [...] Едничкото ми най-сигурно средство за борба с него си ти. Ако ти не си, то би ме обвило. Само по тебе мога да съдя косвено за себе си...

Бони Гацов, 1930 година

И наяве, и на сън пред него стои примамливият образ на недостъпната царкиня от замъка на отминалото време; любовта му тича към нея по мост от сподавени въздишки:

Затворих книгата; – искам да сега и да разговарям с тебе. Но така и на яве – на тоя свет. Да сега и да разговарям – исках да те утеша; препрочетох последното ти писмо ... целунах го, взех книга, извадих старото пето, целунах го [...] Детиницини, но какво да правя когато съм и дете и старец едновременно. Ако бях при тебе бих ти целунал ръцете една след друга и бих ти говорил, говорил...

Що се отнася до М. Белчева, нищо – както в нейните писма, така и в писмата до нея – не ни позволява да помислим, че дори за миг е напуснала трона си на духовно обожаван обект. И все пак в писмата, които получава, във въздишките, които дочува, се е разсънил светът на нейната младост; възкръсват преживявания, които я карат да се почувства отново жива. Много силно обаче си казва думата възрожденското възпитание, здравата традиция на представите за почтеност. Ако прибавим към тях и потиснатия копнеж по дете, ще си представим защо и как е влязла в ролята на грижовна майка. И докато в първите няколко години обръщенията към нея: „Майче“, „Мило майче“, крият отчетлив елемент на двусмисленост, откъм края на 1932 г. образът на майката-закрилница става все по-буквален в писмата на Бони. Започват и метаморфозите в поведението на младия мъж.

Отначало той възприема М. Белчева като безусловен авторитет в поетическото изкуство, като желан възпитател на собствените му (доста тромави) опити в словото. В началото на 1934 г. обаче изведнъж откриваме колко много е пораснало самочувствието му на критик; горе-долу по това време той започва да подписва спорадичните си публикации в периодичния печат с помпозния псевдоним Боян Магът. Самата М. Белчева (която едва ли се е чувствала комфортно в ролята на учител) бързо се плъзва в познатата роля на ученик. Тя очевидно е започнала да изпраща собствените си новонаписани стихотворения за инспекция от младия мъж, защото в негово писмо от 25 февруари 1934 г. вече можем да прочетем:

„Син божи“ е без настроение, много мислена и римата бодее. Най-важно – без настроение. Минали времена. Движение и убедителност няма. Като идея да – но трябва да зрее. По никой начин сега не го печатай, та даже и с каквито щеш бързи поправки.

„Далечна“. Тромо. Неизбистрено. Сурово.

„Незнайната“ – лека форма, не иде за това съдържание. Много е слабо.

Не си спомням дори Пенчо Славейков да е бил толкова придирчив.

Все по същото време отношенията между М. Белчева и Бони Гацов преминават изцяло и недвусмислено в плана на майчино-синовната връзка. През 1934 г. той се оженва и през следващата година младата му съпруга Кунка ражда дъщеря. М. Белчева „осиновява“ цялото семейство Гацови: непрекъснато разпитва как е съпругата, ходи да види бебето, подписва се „Ваша майка“. В средата на шестдесетте си години тя сякаш най-сетне е намерила сина, който винаги ѝ е липсвал, запълнила е най-голямата празнота на своя живот.

Все така през 1934 г. Боян Магът решава да стане строителен предприемач. Започва да строи голяма кооперация, в която ще живее и той със семейството си. М. Белчева отдавна си няма собствен дом – всъщност от 1912 г., когато продава къщата на днешната ул. „Хр. Белчев“, за да лекува Пенчо Славейков в Италия. Оттогава насетне се мести в различни квартали. През 20-те години например живее в мансардно апартаментче на ул. „Неофит Рилски“ 4. Когато я изгонват оттам, намира стая при сестрата на Хр. Белчев. Притежанието на собствен апартамент, особено в близост със семейството на „децата“, разгаря надеждите ѝ да има убежище на стари години. И тя продава последното ценно нещо, което има – стари семейни портрети, а с парите се включва в кооперацията на Бони Гацов, при това „на зелено“, както бихме казали днес. Минават обаче три години, а къщата все още не е построена. Историята започва да се превръща в скандал. Племенницата ѝ Мария Серафимова записва в своите спомени:

... сумата, която тя получи от продажбата на ценни портрети, даде с доверие на едно лице, което обеща да я включи в една новострояща се кооперация. Впоследствие обаче лицето я излъга и тя не само, че не получи жилище, но не ѝ бяха върнати и парите.

Все пак М. Белчева не е човек, който ще посегне на отношенията с децата си заради нещо толкова незначително като пари:

Аз обаче никога след това не я видях много да жали. Тя беше преживяла загубата на толкова скъпи за нея хора, че загубата на материалното ѝ се виждаше нещо незначително.

Скандалът постепенно набъбва и се разнася из Бялото братство, където М. Белчева продължава да ходи докъм края на 1933 г., още повече че Бони Гацов също е брат-дъновист. Елена Андреева също си спомня за него: „После, тя преживя едно разочарование, чух го от другите, аз с нея не съм го прове-

рила. Имашме един брат, който се занимаваше със строежи и който ѝ взел парите пък не ѝ направил апартамента“. Интервюирана далече напред в годините, Андреева не успява да си спомни точното име на злополучния брат, посочва го като „Цанев“, защото славата му на мошеник е била очевидно по-голяма от славата на собственото му име: „Цанев. Онзи, който изигра и Иван Радославов на Изгрева, че така загубихме салона на ул. „Оборище“ 14. Сега защо така ставаше, защо тези работи така станаха не знам, но в Братството има отрицателни прояви, в тоя смисъл, неизработени хора, хора, които не са човеци за новото учение.“

Факт е обаче, че по същото време М. Белчева престава да посещава беседите на Учителя; все така обича да летува из планината, но вече сама. Едва ли само Боян Магът е бил причина за скъсването на старите връзки; в действителност тя запазва добри отношения с него и семейството му до края на своя живот. Въпреки това братята тълкуват напускането на общността като слабост, като неиздържана проверка. „Но заради онзи мошеник Цанев, който я ограби, тя напусна с разочарование братството. Това бе голям изпит за нея. Не го издържа.“ Тяхната позиция също може да бъде разбрана: тя се базира в желанието на всяка общност да се самозапази, като проектира опасността от разпадане върху слабостите на един конкретен човек.

След като напуска Бялото братство, М. Белчева се връща към привичния си живот – все така бездомна, обезверена, по-самотна от всякога. Още в края на 20-те години лекарите са ѝ открили тумор; вместо операция са ѝ препоръчали да прави кални радиеви бани в Момин проход срещу три години живот. М. Белчева издържа доста по-дълго благодарение на любовта си към планината и на склонността си да води скромен, природосообразен живот. Купува си дървена къщичка, всъщност барака, на Юндола. Там се преселва в края на пролетта и остава през цялото лято. Става рано сутрин и прави гимнастика в кристално чистия въздух. После бере мащерка за чай, прави дълги разходки, купува боровинки и диви ягоди от местните помаци. Рядко ѝ се случва да дойдат гости. Една от малкото е любимата ѝ кръщелница и племенница Мария Серафимова, чиято баба е сестра на баща ѝ. Именно тя ни е оставила една весело-тъжна история от онези години.

Както всяка сутрин, М. Белчева прави гимнастика на поляната пред барачката. Наблизо минава един помак. Удивен от странната гледка, той се

спира и се провиква нагоре: „За кога, за кога?“. Очевидно иска да каже, че жената е твърде възрастна, за да се грижи за здравето си. М. Белчева не се разсърдва, продължава с упражненията си, а после разказва случката на Мария. Двете се смеят дълго и от сърце.

През зимата на 1937 г. поетесата се разболява от поредния грип. Състоянието ѝ бързо се влошава, температурата достига 40 градуса, развива уремия вследствие на тумора. Няколко пъти идва лекар, ала напразно. Медицината отдавна се е оказала неспособна да ѝ помогне. Усещайки, че пациентката е на смъртно легло, в един сив мартенски ден лекуващият доктор я пита: „А какво ще кажете за живота си, госпожа Белчева?“. С последни сили тя отговаря: „Беше глупост“.

Мара Белчева (в средата) с племенницата си Мария Серафимова и неизвестна жена (вдясно) пред вилата си на Юндола.